

نگاه آیینی به گردشگری ایرانی

pa.ghazanfari@gmail.com

پروانه غضنفری / کارشناس ارشد معماری منظر

shjavadi@ut.ac.ir

شهره جوادی / استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

مقدمه

گردشگری و تفریح، در واقع، پاسخی است به نیازهای درونی انسان که زمینه ارتقای فکری و انبساط خاطر و تخلیه روحی و روانی او را فراهم می‌کند. همان‌گونه که انسان به پرورش جسم نیازمند است، به تفریح سالم نیز نیازمند است تا بتواند از این طریق، به آرامش روحی و فکری برسد.

سفر از گذشته‌های دور مورد توجه جوامع انسانی بوده و بر حسب نیازهای متفاوت اجتماعی، تا به امروز به پویایی خود ادامه داده است. تا آنجا که در عصر حاضر- با توجه به ارتقاء فرهنگ سفر و گردش در میان مردم با هدف گذران صحیح اوقات فراغت و جدایی از اوقات کار و رهایی از زندگی ماشینی در عصر کنونی که به عنوان عصر فراغت نیز شهرت یافته است- سفر و گردش با هدف بازدید از اماکن تاریخی، طبیعی و زیارتی مورد توجه بخش قابل توجهی از خانواده‌های ایرانی است. گردشگری در فرهنگ و ادبیات ایران ریشه‌های تاریخی دارد. "در قرآن کریم بسیار بر سیر و سفر و گردش در زمین تأکید شده به‌گونه‌ای که پیداکردن دل بیدار و تقویت روحی، بدون مسافرت به آسانی میسر نیست و سفر، زمینه بلوغ فکری را به وجود می‌آورد؛ چنان‌که از قدیم گفته‌اند: به گردش و سیاحت بپردازید؛ زیرا هر گاه آب جاری شود، مطبوع و دل‌نشین می‌شود و هرگاه در یک‌جا متوقف شود، متعفن می‌شود و به آلودگی می‌گراید". گردشگری در گذشته ایران، غالباً معطوف به بازدید از اماکن متبرکه و زیارتی می‌شد اما امروزه با توجه به هدف و انگیزه سفر طیف وسیعی از گردشگری

گردشگری آیینی
حاصل پیوند
سفر با فرهنگ
است. سفری
که به واسطه

آن انسان موفق به کشف آیین‌ها، اعتقادات و باورهایی می‌شود که در روح مکان جاری است و ریشه در فرهنگ کهن این مرز و بوم دارد. این آیین‌ها اکثراً وابسته به زمین و مکان هستند، به عبارتی مکان و آیین در قالب یک موجود زنده به حیات خود ادامه داده و می‌دهند. یکی جسم است و دیگری روح. گردشگری آیینی نوع خاصی از گردشگری فرهنگی است که آدمی را با اعتقادات و باورهای برخاسته از یک جامعه خاص آشنا می‌کند. چپستی گردشگری آیینی به همراه بررسی مجموعه «چشمه‌علی» دامغان به عنوان یک نمونه موردی حائز اهمیت، هدف از نگارش مقاله ذیل است.

واژگان کلیدی: گردشگری آیینی، چشمه‌علی دامغان، مداخله تاریخی، باورها و اعتقادات.

چشمه علی دامغان، ماخذ: مریم منصور، ۱۳۸۵

نفس حضور باورها وابسته به حضور درخت، چشمه و کوه بوده و خواهد بود
ماخذ: نگارنده

آنچه که در گردشگری آیینی وجود دارد باورهایی است که تا امروز به حیات خود ادامه داده است. مشاهده آداب و رسوم به همراه کشف حقیقت آیینها و درک چرایی و مفهوم نهفته در پس مراسم- یعنی همان اعتقادات و باورهای جامعه- پاسخ به پرسشی است که ذهن گردشگر آیینی را به خود جلب می‌کند. باورها در حکم روح مکان بوده و به آن حیات می‌بخشند. مکانها به واسطه آیینها مهم و آیینها لازمه حیات مکانها می‌شوند.

و قدمت آن به پیش از اسلام می‌رسد. مجموعه چشمه‌علی در دوره‌های مختلف تاریخی به‌خصوص نزد شاهان صفوی و قاجار مورد توجه بوده است. بیشتر آثار مصنوع در مجموعه، همچون استخر، کوشک داخل آن، عمارت فتحعلی‌شاه و بنای قراول‌خانه مربوط به دوره قاجار است. در شمال چشمه و درست در محل تلاقی آن با تپه- کوه آب ده

شمال، دو درخت چنار قدیمی وجود دارد. پارچه‌های سبزی که به ریشه و شاخه و برگ درخت گره خورده حکایت از باورهای دیرین و سنت توسل و دخیل‌بستن دارد. مردم در آب پاک چشمه، خود را تطهیر کرده و ماهی‌های چشمه را مقدس می‌دانند. هنگام قربانی و بخش‌نذری برای ماهی‌ها نیز کمی گوشت می‌ریزند و معتقدند این ماهی‌ها را نباید خورد. اهالی دامغان باور دارند که این چشمه از فشار سُم پای دُلْدُل

همچون گردشگری تاریخی، طبیعی، زیارتی، آیینی و ... شکل گرفته است. تعداد سایت‌هایی که ضمن ویژگی‌های مکانی، مراسم، باورها و آیین‌های سنتی بر ارزشمندی آن مکان افزوده و سبب حضور گردشگران شده، بسیار است. مراسم «قالی‌شویان» از نمونه این آیینها است.

با توجه به تعداد قابل توجه سایت‌های ارزشمند آیینی و تاریخی در ایران، آیین‌هایی که ریشه در فرهنگ کهن جامعه ایرانی دارد و بیشتر از باورهای مذهبی و اعتقادی ایشان نشئت می‌گیرد- بررسی گردشگری آیینی و راهکارهای حفاظت از آن ضروری و مهم می‌شود. این نوشتار درصدد است که به معقوله گردشگری آیینی ضمن بررسی هویت آیینی «چشمه علی دامغان» بپردازد.

گردشگری آیینی

آیینها، نمود بیرونی باورها و اعتقاداتی است که از فرهنگ جامعه نشئت می‌گیرد. بیهوده نیست که یکی از بهترین راههای شناخت فرهنگ جوامع را در توجه به آداب و رسوم، باورها و اعتقادات آن جامعه می‌دانند. باورهایی که در طول زمان در قالب آیینها و مراسمی خاص معنا پیدا می‌کنند و تا آنجا پیش می‌روند که بخشی از زندگی مردمان جامعه را شکل می‌دهد. این آیینها به حکم جاری بودن در زمان، ضمن برخورداری از ارزشهای تاریخی، هر ساله حجم وسیعی از گردشگران را به خود اختصاص می‌دهند. این نوع خاص از گردشگری، «گردشگری آیینی» نام دارد.

آنچه که در گردشگری آیینی وجود دارد، باورهایی است که تا امروز به حیات خود ادامه داده است. مشاهده آداب و رسوم به همراه کشف حقیقت آیینها و درک چرایی و مفهوم نهفته در پس مراسم- یعنی همان اعتقادات و باورهای جامعه- پاسخ به پرسشی است که ذهن گردشگر آیینی را به خود جلب می‌کند. در بررسی گردشگری آیینی کمتر مشاهده می‌شود که در آن، مکان برگزاری مراسم فاقد اهمیت باشد، به طوری که با حذف مکان یا ظرف، آیین یا منظوف، هویت و اصالت خود را از دست ندهد- در این حالت مراسم آیینی وابسته به مکان نبوده و می‌توان آن را در هر جایی برگزار کرد. اما در طیف وسیعی از گردشگری آیینی، آداب و سنن وابسته به بستری هستند که این آیینها در آن جاری می‌شوند. به عبارتی دیگر، باورها در حکم روح مکان بوده و به آن حیات می‌بخشند. مکانها به واسطه آیینها مهم و آیینها لازمه حیات مکانها می‌شوند. چه بسیارند چشمه‌ها، کوهها و درختانی که اگر به ظاهر آنها بنگریم تفاوتی با چشمه‌ها، کوهها و درختان دیگر نداشته و بعضاً می‌توان گزینه‌های مطلوب‌تری را برگزید اما به واسطه تقدسی که افراد جامعه به آنها داده‌اند شاخص می‌شوند. نفس حضور همان باورها تا به امروز تداوم داشته و در آینده نیز وابسته به حضور درخت، چشمه و یا کوه، خواهد بود.

بستر آیینی- تاریخی چشمه‌علی دامغان

چشمه علی در دره‌ای از شمالی‌ترین کوه‌های دامغان واقع شده

به عنوان چشمه‌های مذکر و مؤنث و با نام‌های ایزدان و بعدها با نام ائمه و معصومین به خصوص حضرت علی^(ع)، حضرت زهرا^(س)، حضرت رضا^(ع) خوانده شده است. چشمه‌های مهر و اناهیتا که ایزدان شجاعت و مردانگی و عهد و پیمان، آب‌های پاک و خیر و برکت و فراوانی بوده‌اند، در وجود معصومین و بزرگان تجلی یافته و باورها و رسومی مقدس و مبارک از نسلی به نسلی دیگر به ارث رسیده است.

در مورد قدمت این چشمه و رودخانه نمی‌توان تاریخ قطعی ارائه داد ولی وجود سد دوره ساسانی در نزدیکی چشمه علی که تا چندی پیش از احداث سد جدید شهید شاهچراغی کماکان مقسم آب چشمه علی بود، خبر از جاری بودن آب چشمه به عنوان تنها منبع تأمین حیات آب این خطه از آن دوران تاکنون می‌دهد. تپه حصار دامغان به عنوان اولین اقامتگاه و سکونتگاه در دشت دامغان با تاریخ حدوداً ۵۹۰۰ ساله این احتمال را قوی‌تر می‌کند که باید حضور این چشمه و رودخانه، دلیلی بر سکونت این مردمان در دشت حاشیه کویر باشد.

چشمه‌علی در دوران حاضر

متأسفانه در اثر بی‌توجهی به مجموعه، شاهد تخریب پی‌درپی آن هستیم. به‌گونه‌ای که در سال‌های اخیر ساخت و سازهای صورت‌گرفته در داخل مجموعه و حریم آن همچون تغییر فرم طبیعی و ارگانیک دریاچه، تخریب کوه و تبدیل آن به سکوهایی بلند به همراه از بین بردن چنار داخل چشمه، سبب شده که میراث طبیعی و منظرین برجای‌مانده از دوران کهن، که تنها ناظر صمیمی مجموعه، و گواه اعتقادات مردم این ناحیه است، از بین برود. احداث جاده شمالی و جدا کردن چشمه از کوه‌های شمالی مجموعه برهم‌زدن ارتباط مجموعه با طبیعت اطراف تنها به دلیل دسترسی کوتاه و مستقیم، از جمله اقدامات نامناسبی است که در سایت صورت گرفته است. موارد ذکر شده صرف‌نظر از سایر اقدامات مخربی است که در طول ۵۰ سال گذشته باعث از بین رفتن لایه‌های تاریخی دوران صفوی و قاجار شده است. اقداماتی که عمدتاً عناصر مصنوع مجموعه را در بر گرفته و در این مقاله مجال برای پرداختن به آن نیست.

در حال حاضر این مجموعه کماکان مورد استقبال مردم دامغان بوده و هر ساله پذیرای دسته‌های سوگواری سیدالشهدا از روستاهای اطراف و همچنین طیف وسیعی از گردشگران است، اما بیم آن می‌رود که در سالیان آتی با از بین رفتن نشانه‌های آیینی این مکان و طبیعت زیبای آن، به فراموشی سپرده شود.

جمع‌بندی

چشمه علی دامغان، یک مجموعه تاریخی-آیینی است که سالانه تعداد زیادی گردشگر را به خود جلب می‌کند. باورهای دینی همراه با برگزاری مراسم ویژه، این مجموعه را به تفرجگاهی مقدس تبدیل کرده است. بررسی تاریخچه مجموعه مؤید این نکته است که باورهای موجود، ریشه در فرهنگ دینی ایران پیش از اسلام دارد. چشمه‌علی به عنوان تأمین‌کننده آب دشت دامغان از دیرباز

چشمه و پارچه‌های دخیل بسته‌شده به ریشه درخت، مأخذ: نگارنده

اسب حضرت علی^(ع) فوران کرده است (کشاورز، ۱۳۷۰). در حالی که طبق واقعیت تاریخی حضرت هرگز به ایران سفر نکرده‌اند. پیش از اسلام نام ایزدان را بر کوه و چشمه و زیارتگاه‌ها می‌گذاشتند چنان‌که بسیاری از این نام‌ها امروزه در جای‌جای این مرز و بوم باقی مانده و بسیاری نیز با ظهور دین و آیین جدید تغییر یافته است. اما آنچه مسلم است خصوصیات بارز و مشترکی است که بین این شخصیت‌ها وجود داشته و برای مردم مهم و بارزش بوده و از این رو به آنان متوسل می‌شده‌اند. گرمی‌داشت آب و درخت در آیین‌های کهن

ایران و در باور اسلامی همواره وجود داشته است؛ زیرا با حیات و سرسبزی و برکت و فراوانی همراه بوده است. از گذشته‌های دور تاکنون چشمه‌های مقدسی که در پای درختان مقدس قرار دارند

بدیهی است در صورت عدم حفاظت فیزیکی مکان، باورها و اعتقادات نیز در مدت زمان اندکی از بین خواهد رفت و آنچه باقی خواهد ماند، گردشگران اندکی هستند که صرفاً جهت گذران اوقات فراغت و فارغ از هرگونه پیوند فرهنگی با مکان به آنجا مراجعه می‌کنند. هرگونه مداخله و ساماندهی در مکان باید پس از تحلیل و بررسی دقیق گذشته آن و با توجه به عقاید و باورهای موجود و در راستای حفظ و منزلت‌بخشی به آیین‌ها باشد؛ آن گونه که شایسته یک سایت آیینی و تاریخی است.

از هرگونه پیوند فرهنگی با مکان به آنجا مراجعه می‌کنند. هرگونه مداخله و ساماندهی در مکان باید پس از تحلیل و بررسی دقیق گذشته آن و با توجه به عقاید و باورهای موجود و در راستای حفظ و منزلت‌بخشی به آیین‌ها باشد؛ آن‌گونه که شایسته یک سایت آیینی و تاریخی است. برنامه‌ریزان و مدیران گردشگری در بخش دولتی و خصوصی باید با اعمال شیوه‌ای صحیح و فارغ از هرگونه نگرش صرف اقتصادی ضمن افزایش اثرات مثبت توسعه گردشگری فرهنگی، اثرات منفی آن را به حداقل برسانند.

تاکنون، در ادوار مختلف - پیش و پس از اسلام- به اشکال گوناگون همواره مورد تقدیس بوده است. حضور چشمه، کوه و درخت نمود عینی این باورها و دلیل حیات و ادامه آن در گذر زمان بوده است. آداب و سنن وابسته به بستر این آیین‌ها در آن جاری می‌شوند. این باورها در حکم روح مکان و حیات بخش آن هستند. بدیهی است در صورت عدم حفاظت فیزیکی مکان، باورها و اعتقادات نیز در مدت زمان اندکی از بین خواهد رفت و آنچه باقی خواهد ماند، گردشگران اندکی هستند که صرفاً جهت گذران اوقات فراغت و فارغ

پی‌نوشت

*(www.howzeh.com)

منابع

- جواد، شهره (۱۳۸۶) *اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه)*، فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر، شماره ۸.
- صداقت کیش، جمشید (۱۳۸۲) *آب‌های مقدس ایران*، کتاب ماه هنر، شماره خرداد و تیر.
- صداقت کیش، جمشید (۱۳۸۲) *قنات‌های مقدس ایران*، کتاب ماه هنر، شماره خرداد و تیر.
- عدل، شهریار (۱۳۷۸) *شرحی بر جغرافیای تاریخی دامغان*، ترجمه: اصغر کریمی، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد چهارم، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- غضنفری، پروانه (۱۳۸۶) *طراحی منظر مجموعه چشمه‌های دامغان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران.
- کشاورز دامغانی، علی اصغر (۱۳۷۰) *تاریخ و جغرافیای دامغان*، تهران.
- میرشکرایی، محمد (۱۳۸۰) *علی در فرهنگ و مردم ایران*، کتاب ماه هنر، فروردین و اردیبهشت.

www.howzeh.com

تخریب کوه و احداث سکوه‌های سنگی. از بین بردن منظر تاریخی مجموعه، مأخذ: نگارنده

کوشک چشمه‌های دامغان، مأخذ: مریم منصوری، ۱۳۸۵

بند «آب‌بخشان» در نزدیکی روستای «لبرود» که بازمانده‌های آن تا چند دهه پیش وجود داشته است و قدمت آن بر اساس مستندات تاریخی به عهد ساسانی می‌رسد، خبر از نظام تقسیم آب رودخانه چشمه‌های علی از دیرباز تا کنون می‌دهد. مأخذ: (عدل، ۱۳۷۸)